

Н. В. Атаманова

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Міжнародний гуманітарний університет
м. Одеса, Україна

Б. А. Поліщук

здобувач вищої освіти факультету права і економіки
Міжнародний гуманітарний університет
м. Одеса, Україна

ДЕМОКРАТІЯ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Анотація. Питання суті демократії у історичному та політико-правовому ракурсі, а також політичної трансформації суверенної демократії в сучасній Україні потребує додаткового вивчення та відповідного правового регулювання.

Ключові слова: демократія, демократизація сучасного суспільства, представницька демократія, ліберальна демократія, трансформація.

Друге десятиліття XXI століття, пов'язане з наростанням нових серйозних загроз та ризиків, багато в чому незнайомих минулому, загострило політичну дискусію про формування демократичної традиції та про внутрішній зміст демократії як просторі політичної та соціальної свободи, толерантності, плюралізму, поступового накопичення суспільного благополуччя та ще більш стрімкого зростання масових очікувань. Наростання глобальних протиріч сучасного світу містить не тільки економічні, а й політичні та соціальні проблеми, можливо, невирішені вчасно, можливо, взагалі не мають рішення у межах сформованої системи цінностей. Звичайно, ці проблеми та виклики в першу чергу стосуються Західної Європи – найбільш розвиненого ареалу сучасної демократії. Однак їхні загрози та ризики актуальні й для інших країн, що неспроможні залишатися непоміченими.

Метою статті є комплексний аналіз еволюції демократії у історичному та політико-правовому ракурсі.

Людство за усю історію власного свідомого існування напрацювало, сповідує та використовує багато різних цінностей, з-поміж яких однією із найдавніших, найяскравіших та далеко неоднозначних є демократія.

Головні історичні типи демократії подаються у наступному узагальненому вигляді: первісна родова племінна демократія; «військова демократія» (перехідний тип демократії від первісного до рабовласницького суспільства); антична демократія (з її регіональними та стадіальними різновидами); комунальна демократія епохи феодалізму; ліберальна демократія з її різновидами й етапами; пролетарська демократія; соціальна демократія; неоліберальна демократія [2, с. 172]. Ця типологізація є, проте, доволі умовною, науково недостатньо обґрунтованою, й тому виникає реальна потреба в більш предметному аналізі історичних витоків й генези демократії.

Демократія – це політичний феномен, розвиток якого відбувається одночасно із суспільними трансформаціями і зумовлюється ними. І влада народу знаходила первісне відображення ще у родовій або безпосередній, у військовій, поєднаній з деспотією, демократії. Пізніше становлення міст держав в Давніх Афінах сприяло розвитку безпосередньої демократії, а за часів Давнього Риму було випробувано зразки поєднання елементів демократії з іншими формами правління [1, с. 51].

Основний предмет історичних та сучасних дискусій про демократію – визначити, у чому сутність, особливості функціонування та переваги демократії як політичного режиму, заснованого на принципі виборності влади та врахування думки суспільства в процесі прийняття політичних рішень. Пошук відповіді на це фундаментальне питання породив безліч теорій демократії, кожна з яких прагнула виділити її найважливіші риси як складної живої системи, якій властиві як безумовні переваги, так і серйозні недоліки.

Класична ліберальна теорія демократії, що заклала основу подальших інтерпретацій, була розроблена у працях політичних філософів Нового часу і являла собою групу різних концепцій, об'єднаних фундаментальною ідеєю про свободу людини та її невід'ємне право вибирати все – від ідеології та способу життя до форми правління, приймаючи всю відповідальність за цей вибір [2, с. 164].

«Протекціоністська» (тобто «охоронна») концепція, сформована у рамках загальної класичної теорії у працях Томаса Гоббса, Джона Локка, Шарля-Луї Монтеск'є, Джеймса Медісона, Томаса Пейна, Томаса Джефферсона, Єремії Бентама, Джеймса Мілля та ін., спиралася на ідеї конституційної демократії, з її акцентом на захисті прав, інтересів і свобод окремої особи від свавілля влади. Найважливішими інструментами цього захисту виступали загальне виборче право та принцип рівності всіх громадян перед законом; проте перевага в тріаді «держава – особистість – свобода» піддавалася теоретиками демократії різним змінним.

На противагу жорсткому лібертаристському підходу основоположників «протекціоністської» моделі були розставлені (у рамках загальної ліберальної теорії) ідеологами «розвиваючої» концепції демократії – Жаном-Жаком Руссо і Джоном Стюартом Міллем. Вони підкреслювали освітню, просвітницьку роль демократії, метою якою має бути саморозвиток та просвітництво вільних громадян [1, с. 132].

Класичні концепції демократії виділяли різні принципові аспекти цього багатомірного та складного поняття: ідею народного суверенітету та громадського договору; конституціоналізму та поділу влади; безпеки, захисту суспільного блага та прав особистості від хаосу та свавілля; розвитку громадянського суспільства; справедливості та соціальної рівності; освіти та виховання.

Таким чином, еволюція теоретичних концепцій демократії до кінця ХХ ст. свідчить про те, що на різних історичних етапах політичні філософи, а згодом – політологи, концентрували увагу на різних аспектах цього багатогранного поняття, які здавалися найбільш значущими у кожен конкретний момент політичного розвитку.

Розвинена сучасна демократія (ліберальна, плюралістична, представницька громадська поліархія з елементами прямої участі громадян), має відповідати основним фундаментальним вимогам [3, с. 139]. Найважливішою властивістю демократії, що забезпечує її життєстійкість і багаторазово відзначене дослідниками, була і залишається здатність бути сучасною, відповідати складності реального світу, що завжди породжувало протиріччя та кризи, і, як наслідок – прагнення до ревізії, перегляду або принципового доповнення основних положень демократичної теорії кожному новому етапі у суспільному розвитку.

Для сучасних досліджень, присвячених проблемам демократії, характерне розмивання «зразкової» моделі, поляризація думок та наростаюче дослідницьке розчарування у здібності демократії як політичного режиму та як певної системи цінностей служити деяким ідеалам соціально-політичного розвитку та гідним підсумком тих драматичних зусиль, що супроводжують процес демократизації у низці країн [6]. Вирішивши багато завдань, поставлених перед нею два століття тому, сучасна демократія поки що не може впоратися з викликами нового етапу розвитку: суперечливим впливом глобалізації, розмиванням національних держав, зростання соціальних очікувань громадян на тлі кризи моделі соціальної держави.

Розмірковуючи про природу та перспективи західної демократії як особливого політичного феномена, відомий вчені відзначали її глибоку внутрішню суперечливість, іманентно властиву їй здатність провокувати кризи на кожному новому етапі розвитку. Причини цієї принципової нестійкості, змінності ліберальної демократії дослідники бачать у тому, що її основу складає не економіка, а релігійно-культурна традиція, в якій вічно відроджуються фундаментальні конфлікти та суперечки.

Країни, які прагнуть більш повної реалізації функцій сучасної соціальної держави та демонструють високий рівень державної спроможності, як правило, рухаються в демократичному напрямі. У цьому сенсі визначеність і послідовність у реалізації демократичних процедур веде і до певної визначеності результатів – тобто до формування всіх складових консолідованої демократії.

У сучасному світі, коли забезпечення цивільних та політичних прав стало обов'язковою складовою конституціоналізму, конституційна держава має бути одночасно і демократичною [6, с. 74]. Ухвалення конституції пов'язане із формуванням нового суспільства, що є джерелом політичної влади. Ряд політичних інститутів належать до конституційної структури сучасної демократії. До них відносяться: парламент, уряд, президент, судово-правова система, політичні партії. Вони мають виражений прямий зв'язок з основними категоріями політики: ухваленням рішень, обов'язкових для даної території, каналами доступу до ролей, пов'язаних із прийняттям рішень, та до формування інтересів і суб'єктів, що претендують на цей доступ [1, с. 58].

Дійшли думки, що мають існувати шляхи об'єднання конституціоналізму і демократії. На думку ряду дослідників, користь, яка приноситься сильною конституційною державою, настільки велика, що вона переважає загрозу послаблення демократії [5]. Інші розцінюють компроміс між сильним конституціоналізмом та демократією по-другому, пояснюючи, що сильна конституційна держава може спричинити собою занепад демократії [6].

Отже, демократія потребує інститутів конституційної держави з її упором на процесуальну стабільність, підзвітність, незалежність судової влади, багаторівневість уряду, цивільні та політичні права. Помірний конституціоналізм підтримує життєздатність демократичної держави.

Щоб зрозуміти суть будь-якого суспільного явища, завжди корисно зазирнути у його історію. Досвід всесвітньої історії показує, що представницькі та законодавчі органи грали важливу істотну роль лише у країнах, у яких були розвинені елементи громадянського суспільства. І навпаки, у державах авторитарно-тоталітарного типу парламенти або були відсутні взагалі, або виконували чисто декоративні функції. Представницька демократія дозволила здійснювати владу у державі безперервно, а особливістю представницьких органів влади стало те, що вони формулюють і висловлюють волю народу в прийнятих ними законах чи рішеннях. На сучасному історичному етапі перехідного періоду багато країн долають неоднозначний процес утвердження представницької, тобто парламентської демократії, прагнуть будувати свій устрій на відповідних конституційних засадах.

Сучасна демократія, а саме принципи демократичного, ліберального світового порядку відіграють важливу роль з точки зору створення світової стратегії розвитку, яка буде визначати тривале бачення і базові цінності, конкретизувати політичні засоби та процеси, важливі для здійснення змін.

Для того, щоб усвідомити значення для України досягнення нею європейських стандартів, варто відмітити той факт, що ЄС є найуспішнішим міжнародним проектом з об'єднання розвинених демократичних країн, а колективна ідентичність Європейського Союзу в її інституційному розумінні відповідає визначенню співтовариства європейських держав ліберальної демократії. Така колективна ідентичність відображена у нормах, які регулюють членство в ЄС.

Ліберальна демократія вказує на ідеологічний орієнтир ЄС, основоположні політичні цінності, на яких ґрунтується легітимність влади в державах-членах: права та свободи людини й заснований на них суспільний плюралізм, правова держава, демократія, приватна власність і ринкова економіка [3, с. 277].

Сьогодні Європа є плацдармом для втілення сучасної глобальної демократичної парадигми, яка пов'язана з подальшою експансією демократичної політичної системи, демократичних інститутів, цінностей, установок та норм. Європейська інтеграція для України – це не лише мета, а й довгостроковий процес, що логічно відповідає тим внутрішнім перетворенням, які здійснюються у державі.

Саме тому існує глибокий взаємозв'язок між викликами та загрозами, перед обличчям яких опинилася єдина Європа, її спільні цінності, процес європейської інтеграції України і зрештою її доля як розвиненої демократичної держави, а також світовий демократичний та ліберальний порядок загалом.

Говорячи про небезпеку для сучасної демократії, зазначимо, що ігнорування та нехтування демократичними принципами та цінностями, а також світовий антидемократичний реванш, що спостерігається, можуть призвести до ситуації, коли окремі держави не витримають як нації.

Йдеться про гібридні дії сучасних авторитарних світових сил, метою яких є розхитування, а у найкращому для них випадку, і злам глобального демократичного порядку. В основі цих дій лежить поєднання таких складових:

- а) інформаційні спецоперації;
- б) сіяння хаосу у відносинах між демократичними країнами, посилення кризових явищ суспільного характеру, послаблення ефективності функціонування демократичних інститутів або взагалі їхній підрив;
- в) безпосереднє здійснення силових агресивних дій [4, с. 163].

У першому випадку, існує постійне намагання відштовхнути та заперечити універсальність демократичних і ліберальних цінностей, які мають бути основою не тільки міжнародних відносин, а і, передусім, принципів побудови політичної системи та політичного режиму. Зазначеним цінностям прагнуть надати лайливого забарвлення у суспільному і політичному дискурсах як окремих країн, так і у глобальному контексті. При цьому задіюються авторитарна пропаганда та вкидання фейків у інформаційний простір.

У другому випадку, йде опора на популістські сили усередині окремих держав, які представляють демократичну спільноту і, тим самим, відбувається намагання поступово повернути частину держав до антиліберальних і антидемократичних засад [3, с. 209]. У результаті, руйнується суспільна довіра

до інститутів демократії. На цьому тлі одночасно слабшає незалежна журналістика і зростає кількість заангажованих ЗМІ.

У третьому випадку, роздмухуються за допомогою гібридних дій відкриті протести, формуються проксі-сили, відбувається відторгнення території, зміни державних кордонів, у тому числі у наслідок агресії, яка є або заключним елементом гібридної тактики, або додатковим засобом, якщо попередні не дають бажаного ефекту.

У даному аспекті треба зазначити, що, наприклад, гібридні дії РФ, які містять у собі антиєвропейські меседжі, тобто спрямовані на піддрив єдності ЄС, цілком вписуються у вищевказані складові. Іншими словами, на теренах ЄС застосовуються елементи першої і другої складових, а по відношенню до України та її європейських устремлінь також було використано і третю складову [4, с. 169].

Загалом, беручи до уваги сучасну ситуацію з викликами та загрозами для світового демократичного та ліберального порядку, варто зазначити, що спільнота демократичних держав раз за разом наступає на старі граблі, не помічаючи вчасно небезпечні зміни міжнародного клімату. Нажаль це підтверджує вся світова історія, коли в результаті невчасного усвідомлення небезпек і загроз, уповільненої реакції на події, запізнених і часто помилкових дій людство опинялося перед незворотними наслідками та обличчям неминучої війни, де жодних інших шляхів для розв'язання проблеми і врятування ситуації вже не залишалось.

Сучасна ситуація нагадує період між Першою і Другою світовими війнами. Перш за все, йде мова про спробу авторитарних і реваншистських держав, а саме таких наддержав як Росія і Китай, нав'язати решті світу альтернативне бачення принципів функціонування міжнародного порядку. Більше того, РФ вже стала агресором на пострадянських теренах і є серйозна і небезпідставна небезпека подальшого розширення агресивних дій.

Таким чином, якої би форми не набула демократія сьогодні і у майбутньому, вона ніколи не стане і не здатна бути цілковитою аналогією демократії наших предків. Вона і не повинна такою виявитися. Ми можемо бути упевнені, що в майбутньому, як і в минулому, суворі вимоги демократичного процесу не будуть цілком реалізовані, і багато з теоретичних і практичних проблем, які постають перед цим процесом, не будуть остаточно вирішені.

У перспективі глобальне просування демократії є, безперечно, можливим. Але для цього по-перше, молоді ліберальні демократії останньої хвилі демократизації повинні консолідуватися (поки що це вдалося лише небагатьом з них). Вони мають укоренитися інституціонально і домогтися деякого мінімального рівня ефективності управління. По-друге, потрібно поглибити і лібералізувати політично суто електоральні демократії для того, щоб їх інститути набули дійсної цінності в очах все більш широких верств населення.

Висновки. Отже, усталені, індустріалізовані демократії повинні продемонструвати, що вони не втратили своєї демократичної життєвості, своєї здатності до реформ і ефективного управління. Ідеологічна гегемонія демократії у світі ґрунтується на двох засадах: на очевидній моральній і практичній вищості політичних систем усталених демократій і на все більш активному використанні ними таких важелів, як тиск і надана на певних умовах допомога, для сприяння демократичному розвитку у світі. Якщо багаті, усталені демократії світу володіють достатньою мудрістю і енергією, щоб зберегти ці дві засади, у наступному десятиріччі кількість усталених демократій збільшиться, незважаючи на те, що загальна експансія (електоральної) демократії призупиниться. По мірі розширення універсуму усталених ліберальних демократій будуть з'являтися нові джерела розповсюдження демократичного впливу, тиску і допомоги, і культурологічні аргументи, нібито поняття ліберальної демократії є суто західним і етноцентричним, будуть все більш невинуватими і неспроможними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Визначення та вимірювання демократії / за ред. Д. Бігема ; пер. з англ. Г. Хомечко. 2-е вид. Львів : Літопис, 2015. 318 с.
2. Демократія: від теорії до практики : підручник курсу / Грір Берроуз ; пер. з англ. І. Бабаніна. Міжнародна фундація виборчих систем, 2018. 284 с.
3. Митко А. Інформаційна демократія: реалії та виклики часу : монографія / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 399 с.
4. Політичні трансформації сучасного суспільства : колективна монографія / за наук. редакцією Т. Шаравари. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. 216 с.

5. Ткачук А., Ткачук О. Що таке демократія? Знати, розуміти, застосовувати. Київ : ТОВ «Видавництво «Юстон», 2020. 96 с.
6. Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Ктїв : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 440 с.

N. Atamanova, B. Polichyk. Democracy: history and modernity. – Article.

Summary. The issue of the essence of democracy in a historical and political-legal perspective, as well as the political transformation of sovereign democracy in modern Ukraine requires additional study and appropriate legal regulation.

Key words: democracy, democratization of modern society, representative democracy, liberal democracy, transformation.

УДК 342.4:351.86

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5682/2023/38/02>

В. І. Деркач

Генеральний директор

Консалтингова компанія ТОВ «Веб Софт Груп»

м. Київ, Україна

РОЗВИТОК І ПЕРСПЕКТИВИ МЕДІАЦІЇ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНОГО ВИРІШЕННЯ СПОРУ

Анотація. Питання розвитку медіації в Україні, як альтернативного вирішення спору, потребує додаткового вивчення і розвитку на предмет застосування на практиці. В статті розглядається актуальна ситуація використання медіації в Україні в порівнянні з міжнародною практикою, особливо США та країнами Європейського Союзу.

Ключові слова: медіація, медіатор, альтернативне вирішення спору, медіаційна угода.

Повсякчасні індивідуальні спори привели до того, що у світі почали виникати альтернативні методи вирішення спору по відношенню до вирішення спору в суді. Якщо судова система вже давно підкріплена нормативними документами у всіх країнах світу, то нормативна база для альтернативного вирішення спору почала запроваджуватися і прийматися не так давно.

Медіація, як альтернативне вирішення спору, в сучасному розумінні виникла в двадцятому столітті, спочатку в Сполучених Штатах Америки, Великобританії, Австралії, а згодом у країнах Європи, Азії і інших країнах світу. Аналізуючи розвиток медіації в світі, можна зробити висновок, що медіація, як альтернативне вирішення спору є розповсюдженим явищем у багатьох країнах світу. В різних країнах медіація застосовується в залежності від її розповсюдження в рамках кожної країни та законодавчої бази.

Альтернативне вирішення спорів (АВС) є збірним терміном, що описує ряд процесів, таких як посередництво, примирення та арбітраж, що використовуються для спроб вирішення спорів і конфліктів поза офіційним судовим розглядом.

Призначення нейтральної третьої сторони або нейтральних осіб, які, як правило, є експертами в предметі спору, а також мають досвід в АВС, можуть запропонувати сторонам певні переваги, які включають автономність, гнучкість, контроль, конфіденційність, вартість, ефективність і економію часу. Залежно від використовуваного механізму АВС, сторони можуть проходити набагато менш формальний процес і більш безпосередню нейтральну взаємодію між собою за участю медіатора, а не через своїх адвокатів чи законних представників, як зазвичай, під час юридичної процедури чи розгляду спору в суді. Альтернативне вирішення суперечок зазвичай означає процеси і розроблені підходи для вирішення суперечки таким чином, що дозволяє уникнути витрат, затримок і непередбачуваності більш традиційних змагальних процесів, таких як судові процеси, розгляди та апеляції.

Переговори, посередництво та примирення не є обов'язковими та залежать від готовності сторін досягти добровільної угоди. Позасудове вирішення спорів не є новим методом. Суспільства в усьому світі вже давно використовують позасудові, приватні методи вирішення конфлікти.